

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.73) «1918»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.2.199>

Віктор Савченко*

«ОДЕСЬКЕ ОТАМАНСТВО» В НАКАЗАХ ПО ДЕРЖАВНІЙ ВАРТІ ОДЕСЬКОГО ГРАДОНАЧАЛЬНИЦТВА-ОТАМАНСТВА (ТРАВЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 р.)

Анотація: У статті розглядається одеський епізод історії Української Держави гетьмана Скоропадського – «одеське отаманство». Висвітлити соціально-політичну сутність гетьманської держави допомагають джерела місцевої поліцейської влади, що сформувалися під назвою «Накази по Державній варті міста Одеса». Особлива увага приділяється протистоянню між українськими соціалістами та гетьманською владою, між одеською «демократією» та авторитаризмом одеського отамана. Одеське отаманство, як інститут з надзвичайними повноваженнями, формувалася на зразок градоначальництва часів Російської імперії. Державна варта (перебуваючи у підпорядкуванні отамана) копіювала структуру та традиції поліцейських установ імперії, в тому числі, її функції політичної поліції. Фактично одеський отаман, за допомогою Державної варті, здійснював широкі репресії, у тому числі проти міського самоуправління та українського руху, які були переважно соціалістичними та цуралися співпраці з гетьманським режимом. Влада одеського отамана не мала широкої соціальної бази, владні структури, намагаючись примусити населення сприймати курс гетьмана на згортання Української революції, зловживали заборонами та репресіями, що привело до фактичного «самознищення» гетьманської влади в Одесі.

Ключові слова: Одеса, гетьман, міський отаман, Державна варта, поліція, самоврядування, українські соціалісти, комісари, градоначальник

Питання, пов'язані з «одеською» історією епохи Української Держави гетьмана П. Скоропадського, так званім «одеським отаманством» (автор статті пропонує цей термін до розгляду історичною спільнотою, на підставі використання цього терміну в офіційних документах Української Держави у 1918 р.) досі виявляється «не задіяними» українськими істориками. Час одеського «отаманства» опинився «в тіні», затиснутим між двома значними історичними етапами визвольних змагань, досить докладно розглянутими сучасною українською історіографією: між етапом Української революції – Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) та етапом військової присутності в Одесі контингентів армій країн Антанти (грудень 1918 р.– квітень 1919 р.).

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: Lanjeron15@gmail.com

Історія формування та функціонування державних структур Української держави в Одесі досліджувалася істориками фрагментарно¹. Діяльність Державної варті переважно висвітлювалася у масштабах усієї Української держави, або розглядалася, винятково, у контексті боротьби з більшовицьким підпіллям². У той же час, поза увагою дослідників опинилися сюжети протистояння між українськими соціалістами та гетьманською владою в Одесі, між одеською «демократією» та авторитаризмом одеського отамана.

У сучасній українській історіографії існує стійка тенденція «героїзації» гетьмана П. Скоропадського, що формує хибне уявлення про гетьманат, як про закономірний етап розвитку Української революції 1917–1920 рр., про гетьмана, як про «щирого» українського патріота. Так, О. Шишко, ідеалізуючи реакційну діяльність гетьманського отамана Одеси В. Мустафіна та Державної варті, схвально виділяє їхню боротьбу з більшовиками та «революційними елементами», запліщуючи очі на боротьбу отамана проти українського руху, на арешти лідерів легітимного міського самоврядування та профспілкових активістів³. У цій статті (використовуючи інформацію з наказів по Державній варті м. Одеса, що зберігаються у бібліотеці Державного архіву Одеської області) ми не будемо торкатися боротьби Державної варті проти більшовицького підпілля, яка вже докладно висвітлена О. Шишком⁴, а розглянемо діяльність владних структур Одеси в інших напрямках каральної політики.

Після затвердження у Києві влади гетьмана П. Скоропадського політичні зміни торкнулися й Одеси. Одеські чиновники УНР ще сподівалися зберегти свої посади за допомогою імітації бурхливої діяльності «з обмеження демократії». На початку травня 1918 р. С. Каморний (тоді Краєвий комісар Херсонщини, Таврії, Катеринославщини, призначений ще урядом УНР) ухвалив рішення про перехід одеської міліції з підпорядкування міського самоврядування під керівництво комісара міста І. Липи (призначеного ще урядом УНР), що призвело до гострого конфлікту з міським головою Одеси В. Богущьким. Під час конфлікту С. Каморний намагався розпустити міську управу, було захоплено будинки управління міської міліції, одеської Думи, замінені пости міліціонерів. Ці дії призвели до звільнення частини керівників міліції, які були ображені подібними діями і не бажали працювати в «міністерській» міліції⁵.

¹ Історія Одеси: [історично-краснавчі нариси] / В.Н. Станко (гол. ред.). Одеса: Друк, 2002. 560 с.; Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одеса в епоху войн и революций. 1914–1920. Одесса: Оптимум, 2008. 336 с.; Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: монографія / Віницький Т., Гончарук Т., Мисечко А., Музичко О., Хмарський В. Одеса: ТЕС, 2011. 586 с.; Стамбол І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець. Київ–Одеса: ОНУ, 2017. 296 с.; Віницький Т., Музичко О. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець. Одеса: ТОВ Гамазин, 2013. 350 с.

² Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.: невідомі сторінки історії. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.; Тимощук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.). Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 462 с.; Юрій І.А. Реорганізація інституту градоначальництва в отаманство у структурі української держави доби гетьманату П. Скоропадського // Актуальні проблеми політики / НУ ОЮА. Одеса, 2011. Вип. 42. С. 324–332.

³ Шишко О.Г. Діяльність Державної варті у Херсонській губернії у сфері боротьби з більшовизмом // Гілея. 2018. Вип. 135. С. 37–42.

⁴ Ibidem.

⁵ Малахов В.П., Степаненко Б.А. Одесса, 1900–1920. Люди... События... Факты... Одесса: Optimum, 2004. С. 366–368, 388.

15/28 травня 1918 р. одеським міським градоначальником (отаманом) став генерал-майор військово-судового відомства колишньої Російської імперії В. Мустафін (заступник – М. Богданович). С. Коморний та І. Липа були відсторонені від управління краєм і містом, комісаріати УНР в Одесі були розформовані, накази С. Коморного анульовані⁶. У той же час над В. Мустафіним сформувався «негласне керівництво» – 29 травня 1918 р. до Одеси «для управління і ліквідації організації військового часу» прибув «авторитетний управлінець» С. Гербель (колишній Харківський губернатор, член Державної Ради колишньої імперії, колишній гол. уповноважений з постачання російської армії під час Першої світової). В Одесі С. Гербель став ще й Представником голови Ради Міністрів при Головному штабі австро-угорських військ⁷. До 3 липня 1918 р., часу свого призначення на посаду міністра продовольства, С. Гербель мав вирішальний вплив на прийняття «одеських рішень»⁸.

Одеське градоначальство формувалося на зразок російського градоначальництва (відновлено адміністративно-територіальний поділ, який існував у Російській імперії), згодом воно було перейменовано на отаманство, градоначальник отримав назву міського отамана. Отаманство стало авторитарним інститутом, концентруючи всю повноту влади з надзвичайними повноваженнями в органах державного управління (отамана та його канцелярії – управління). Сучасники зазначали, що гетьман почав «відновлювати Російську імперію», а В. Мустафін «наполегливо прагнув відновити в Одесі порядки дореволюційної епохи»⁹. У травні 1918 р. було затверджено тимчасову постанову «Про зміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної варті», у серпні-вересні 1918 р. її розтлумачили постановою «Про Статут Державної варті», статутом «Про організацію департаменту державної варті»¹⁰. «Спосіб створення Гетьманської влади в Україні був не державний, а поліцейський», – вказував М. Маргуліс¹¹.

Помічником одеського отамана «з питання охорони порядку» був інспектор Державної варті статський радник О. Горностаєв («помічник отамана міста по завідуванню Державною вартою»)¹². До складу Державної варті належав Освідомчий (особливий) відділ (функції політичної поліції, запобігання злочинам проти державного ладу, займався контррозвідувальною діяльністю, збором агентурної інформації про настрої населення, політичні виступи, страйки, повстанський, профспілковий рух, політичні партії). Цей відділ

⁶ В огне гражданской войны: из истории борьбы трудящихся Одесщины против объединенных сил внутренней и внешней контрреволюции в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. 1918 – ноябрь 1920 гг.: сб. док. Одесса: Одесское книжное изд., 1962. С. 90.

⁷ Одещина увійшла до зони контролю австрійських військ, головнокомандувач австро-німецьких військ Одеського району генерал Бем-Ермолі, австрійський командир в Одесі – голова Ради представників фельдмаршал-лейтенант фон Ессер (незабаром генерал-лейтенант фон Бельц), комендант німецьких військ в Одесі, полковник фон Фотель.

⁸ 14 листопада 1918 р. С. Гербель став прем'єр-міністром Української Держави.

⁹ *Файтельберг-Бланк В., Савченко В.* Одесса... С. 101.

¹⁰ В основу документів було покладено «Свод законов по предупреждению и пресечению преступлений», принципи взаємодії загальних і політичних поліцейських підрозділів колишньої Російської імперії (1890 р.), варта створювалася відповідно до статей «Учреждения министерств» під заголовком «Департамент поліції», «Свода Губернских Учреждений» (законів Російської імперії).

¹¹ *Маргуліс М.* Дневник 1918-1919 гг. URL: <https://prozhito.org/person/853>

¹² Держархів Одеської області (ДАОО) (бібліотека). Накази по Державній варті міста Одеса. 1918. № 32. 17 червня.

перебував у підпорядкуванні міського отамана та Освідомчого відділу Департаменту Державної варті (керівник одеського відділу ротмістр фон М. Лангаммер, у 1906-1915 рр. керував повітовими жандармськими відділеннями Російської імперії).

16 липня 1918 р., за наказом В. Мустафіна, одеська Державна варта була розподілена на три відділи (на кожен 160 тис. населення). Начальником одеської Державної варті (травень-листопад 1918 р.) був М. Супруненко. Перший відділ (Центр міста – Пересип) – керівник М. Супруненко (т.в.о. колезький радник Петровський); Другий відділ (Порт – Середній Фонтан і Великий Фонтан) – полковник Крилів; Третій відділ (Молдованка – Слободка) – ротмістр Ракицький (керівники відділів призначалися та звільнялися за поданням міського отамана). Відділи поділялися на 11 районів з кількістю мешканців до 45 тис. осіб, район на 8-10 дільниць. Керівне ядро складалося з 33 помічників начальників, 170 наказних, що керували 1750-1800 вартовими. Варта формувалася з колишніх жандармів, городових, поліцейських, унтер-офіцерів (в Одесі відкрилася Школа державних вартових). У добовий наряд виходило від 100 до 200 вартових. Постові вартові знаходилися у центрі міста (вул. Дерибасівська, Катеринославська), біля театрів (театри: Великий Рішельєвський, Міський, Новий, Малий, Художній, Український, Російський «Ульбка», Мініатюр, «Вронсобсаж», «Колізей», зал Болгаровой, цирк), на базарах (Старий, Новий, Привоз, Товкучий), біля Міської управи, Округного суду, з'їзду мирових суддів, в'язниці, скарбниці, контори Держбанку, управління міського отамана¹³.

Протягом травня 1918 р. було видано й оголошено постанови про повернення у тижневий термін колишнім господарям захопленого під час революції майна. В. Мустафін розігнав місцевий «Совет» (липень 1918 р.), частину профспілок, відсторонивши земства та «соціалістичну» Одеську міську думу від будь-якого впливу на владу, перевів міське господарство під нагляд дореволюційної управи, санкціонував арешт члена міської управи, есера Гільдіна¹⁴. Демократично обраний міський голова, соціаліст В. Богущкий був замінений генерал-лейтенантом О. Санніковим (26 травня 1918 р. О. Санніков призначений Одеським міським головою, але в середині липня 1918 р. «відбув» у відставку, у серпні-грудні 1918 р. в.о. міського голови вважався О. Ярошевич)¹⁵.

Структура Державної варті в Одесі підлягала як Міністерству внутрішніх справ Української Держави, так і одеському отаману. Отаман, «по узгодженню з МВС», отримав право видавати «не суперечливі щодо закону правила щодо охорони спокою і порядку», право накладати штрафи, ув'язнювати (на термін до трьох місяців), висилати за межі Української держави до РСФРР або Австро-Угорщини.

Розслідування, що було проведено структурами одеської Державної варті виявило, що: «необхідно для відновлення дисципліни та службового порядку в телеграфній конторі застосувати найсуворіші заходи». У «соціалізмі» був звинувачений Виконавчий комітет поштово-телеграфних чиновників Одеського округу, отаман пропанував «ліквідувати всі комітети (профспілки – Авт.) поштово-телеграфних службовців в Одесі»¹⁶.

¹³ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті міста Одеса. 1918. Травень-червень.

¹⁴ Шишко О. Діяльність Державної варті... С. 37.

¹⁵ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 70. 30 липня.

¹⁶ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Доповіді директорів департаментів та агентів (червень 1918 – січень 1922) / Упоряд. В. Кавуниш. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2019. С. 36-37.

У червні-липні 1918 р. Одеса була паралізована загальним страйком залізничників, страйками на канатних і шкіряних заводах. Державна варта провела арешти лідерів залізничного страйкового комітету, десятки робітників були вислані за межі Української держави, сотні робітників було звільнено. Отаман видав заборони збиратися на вулицях і площах, проводити політичні мітинги, страйки, агітацію проти австро-німецьких військ та уряду України. Одеситів дивував наказ про заборону «під час християнських свят... всіх забав, ігор, концертів, музики та співу в ресторанах»¹⁷. Були видані накази отамана про арешти продавців газет, що «викрикують про невдачі наші і наших союзників». В. Мустафін звернувся до одеситів з погрозами спрямованими проти «англійських» агентів, закликаючи «не піддаватися агітації проти наших союзників»¹⁸. Розпорядження міського отамана торкалися й «підданих країн Антанти, що повинні були негайно, під страхом інтернування, зареєструватися в управліннях районів Державної варти» Одеси до 22 червня 1918 р. («для вказівки свого місця проживання, сімейного стану та роду занять. Зміна місця проживання без дозволу вищезазначених властей не дозволяється»). Отаман видав наказ про те, що володіти зброєю можливо «тільки з дозволу старости та австро-німецького командування», вимагаючи та лякаючи «здати всю зброю, всі у кого буде знайдена зброя судитимуть по законам військового часу»¹⁹.

У липні 1918 р. директор департаменту Державної варти МВС П. Аккерман звернувся до міських отаманів, з приводу інформації про місцеві «збройні загони» «...ким вони сформовані, на які кошти вони утримуються; їх відношення до місцевої адміністративної влади; чи бажано їх подальше існування»²⁰. Скоріш за все йшлося про єврейську та студентську дружини. У той же час представники Державної варти в Одесі дозволяли собі здирництва, побиття арештованих, обшуки без понятих, привласнення майна (про що свідчить справа начальника Державної варти Портового району Селевіна та його помічника Абашидзе)²¹. Як писав свідок тих подій: «...Державна варта ніколи в Одесі особливою довірою населення не користувалися. Факти появи на волі завідомих грабіжників незабаром після їх арешту – всім відомі; відома і такса за їхнє звільнення – від трьох до п'яти тисяч... Українська варта – звичайні грабіжники»²².

У червні-липні 1918 р. бандити вбивають помічників начальників Бульварного та Михайлівського дільниць варти, здійснюють збройний наліт на Інститут шляхетних дівчат, на заможні садиби, готелі, каси заводів, охорону в'язниці, проводять вдале пограбування казначейства на 5 млн. карб... 31 липня В. Мустафін попередив, що «Частини міста, в котрих виникають безчинства, будуть обкладатися контрибуціями»²³. В будинку «короля злочинного світу» М. Вінницького – «Япончика» було проведено обшук, знайдено 40 тис. карб. у готівці та цінних паперах. Міський отаман прийняв рішенням про висилку М. Вінницького та його дружини Ц. Аверман за межі Української держави, під арештом опинилися батько та брат злочинного «короля». Але сам «Япончик» зник у «глибокому

¹⁷ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 38. 17 червня.

¹⁸ Нова Україна. 1918. 23 червня.

¹⁹ ДАОО (бібліотека). Додаток до наказу по Державній варті. 1918. № 43. 22 червня.

²⁰ Архів Української Народної Республіки... С. 35.

²¹ ДАОО (бібліотека). Додаток до наказу по Державній варті. 1918. № 70. 30 липня

²² Маргулієс М. Дневник 1918-1919...

²³ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. №74. 3 серпня.

підпіллі»²⁴. Державна варта була не в змозі контролювати бандитську стихію, яка захлеснула Одесу. На вулиці вийшли патрулі австрійської польової жандармерії (комендант С. Шухевич) («Моя влада відносилася до самого міста Одеси, бо головний дворець, порт і околиця міста – Пересип мали своїх окремих комендантів. Склад мого жандармського відділу був переважно мадярський, хоч мав я дві чисто українські станиці: одну – в Олександрівському Саду, а другу – в центрі міста, недалеко від Собору. Як комендант єдиної поліційної влади в самому місті, я мав великі і широкі повноваження»)²⁵.

У червні 1918 р. по структурах одеського отаманства почалася «лагідна» українізація – відкрилися курси «обучення української мови канцелярських службистів управи Державної варті». На рівні керівництва лунали погрози звільнення службовців Державної варті, за те, що вони «...не всі посещать лекції української мови» (накази по одеський Державній варті друкувалися на «суржику»). За для «обучення» вартових «призначалися вчителі»: до Управи Державної варті – К. Ягненко (співробітник одеської щотижневої газети «Наше село», що друкував статті про становище із вивченням української мови), до Бульварного району – Липа (І. Липа колишній комісар міста, з 22 травня 1918 р. виконував обов'язки Лікарського інспектора міста Одеси, згодом став ще редактором офіційного часопису «Вісник Одеси), до Петропавлівського району – О. Панченко (голова одеської «Просвіта», у 1918 р. старійшина Одеського Українського клубу), до адресного столу Державної варті – «Мальцев або Боровик». Вчителька М. Шаровська «склала з себе обов'язки» вчителя та на її місце було призначено М. Таналушенка (відомий, як вчитель української мови у 1920-х рр.)²⁶. Малоімовірно, що посади вчителів службовців Державної варті посіли вісімнадцятирічні Ю. Липа та Р. Боровик (Ю. Липа та Р. Боровик займалися розбудовою українського видавництва в Одесі «Народний стяг»), скоріш за все вчителями були їхні батьки І. Липа та В. Боровик. До того ж І. Липа відзначав, що буде сприяти українізації міліції-варті: «для цього будуть введені курси української мови і всі чини повинні знати українську мову»²⁷. В той же час, серед вчителів ми бачимо юнака Михайла Тананушенка, друга Юрія Липи та Романа Боровика, бійця молодіжної «Одеської Січі» січня 1918 р. В листопаді 1918 р. гетьманська українізація закінчилася, курси було скасовано, накази по Державній варті почали друкуватися російською²⁸.

Питання порозуміння місцевої гетьманської влади з представниками української еліти та українізації в Одесі 1918 р. залишається у площині недомовленостей. Цінна інформація з цього питання міститься у доповіді Директора Департаменту Державної варті П. Аккермана (10 серпня 1918 р.), в якій розглядається ситуація в Одесі: «...місцеві революційні організації соціалістів-революціонерів, соціал-демократів та самостійників, об'єднавшись у Національний український союз, ведуть, частиною легальну, за допомогою союзних їм культурно-освітніх установ, частиною таємну, посилену роботу з підготовки загального повстання в Україні». П. Аккерман вважав, що причиною підготовки повстання є

²⁴ Савченко В. Мишка Япончик и атаман Адский. Одесса: Оптимум, 2005. С. 93.

²⁵ Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон: Українська видавнича спілка, 1991.

²⁶ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 44. 15 червня; 1918. № 47. 19 червня.

²⁷ Стамбол І.І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець. Київ-Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2017. 296 с.

²⁸ Максимюк Т. І батько, і син... Видавництво «Народний стяг» // Книжник. 1992. № 4. С. 38-39.

«російська орієнтація» гетьмана, що змовники в Одесі намагаються збудити пролетаріат «на ґрунті дорожнечі та недоїдання». В доповіді йдеться, що «Гетьман буде заарештований і потім вивезений з Києва, члени ж уряду зазнають арешту. ...з Одеси до Звенигородського повіту вже вирушають невеликими партіями офіцери та козаки, переважно з колишніх українських частин, котрі боролися з більшовиками та добре відомі місцевим українським діячам. Відправкою офіцерів керує колишній член Центральної Ради Пшонек; до складу таких військ увійдуть і роззброєні січовики, що знаходяться на території України; план майбутніх операцій та партизанської війни розробляють офіцери Генерального штабу. В Одесі нині перебуває галиційський соціал-демократичний гурток, члени якого агітують в австрійських військах; агітація має великий успіх: нині чисельність таких австрійців, і з ними і січовиків, сягає 100 000 людина. В одеських організаціях «повстанців» налічується до 200 000 бійців-українців, добре озброєних та забезпечених артилерією. Керівну роль Одесі – А[нтон] І[осипович] Стрижевський, І[ван] М[итрофанович] Луценко, М. Малиновський та інші; визнається необхідною ліквідація встановлених осіб»²⁹.

У цій доповіді змішана реальність та фантазія... Звичайно ж, в одеських «змовників» не було «...до 200 000 бійців-українців, добре озброєних та забезпечених артилерією», не було навіть і тисячі таких відчайдухів. Але, певна «підготовча робота» з повалення режиму гетьмана в Одесі безумовно велася. А. Стрижевський, І. Луценко, Й. Пшоник були організаторами нової революції. На той час А. Стрижевський був членом «Українського національного союзу», проводив антигетьманську агітацію серед працівників залізниці в районі Одеси, підтримуючи контакти з І. Луценком, І. Липою. 28 липня 1918 р. І. Луценко (що головував в українських кооперативних інституціях Одеси) опинився під арештом завдяки «спритності» Державної варті (6 вересня 1918 р. його було звільнено), під арештом опинився й І. Гаврилюк (делегат Всеросійських Установчих зборів, один з лідерів одеського осередку УПСР). Йосип Пшоник знаходився на нелегальному положенні, у підпіллі. Він, як колишній військовослужбовець та український патріот (штабс-капітан початку 1917 р., на початку 1918 р. працював начальником оперативного штабу гайдамацької дивізії, помічником голови демобілізаційної комісії в Одеському окружному військовому комісаріаті УНР, член Одеської української міської ради) мав широкі контакти з українськими старшинами УНР, з українською соціалістичною громадськістю Одеси та вважав гетьманську владу реакційною.

Ще у травні 1918 р. на загальних зборах української громадськості Одеси професор М. Гордієвський та І. Луценко різко розкритикували дії гетьмана. Рупором опозиції стала одеська газета «Вільне життя» (ред. М. Слабченко). Влітку 1918 р. українські видання в Одесі були закриті цензурою (владні структури забороняли окремі статті, штрафували газети та авторів) за критику політики гетьмана, М. Слабченко (очолював одеську «Спілку вчителів») опинився під арештом, 10 вересня під заборонаю опинилася газета «Вільне життя».

Серед одеських змовників були не тільки І. Луценко, М. Гордієвський, М. Слабченко, І. Гаврилюк, Й. Пшоник, А. Стрижевський (лідери одеської Української національної Ради), але й колишні офіцери, українські есери А. Микалюк (колишній комісар телеграфу, входив до групи українських пропагандистів, створив таємне Товариство імені М. Драгоманова в українській гімназії імені І. Франка, що перетворилася на революційну

²⁹ Архів Української Народної Республіки... С. 45.

молодіжну організацію, «Соціалістичні курси»), А. Кличко, прапорщик Г. Ліщенко. В. Чеховський керував одеським підпіллям, яке накопичувало «кадри військових» для повстання проти гетьмана. У той час були створені осередки українських соціалістів на заводі Гена, у галицьких частинах УСС, в частинах Одеського гарнізону³⁰.

В липні 1918 р. у отамана Одеси виникає системний конфлікт з австрійським командуванням, отаман скаржиться в Київ на те, що в Одесі «умови управління страшенно утруднені», його дратували «безпідставні масові арешти зовсім безневинних людей», що проводили австрійські структури, у той же час отаман був «позбавлений права чинити арешти кримінальних і політичних злочинців». Одеського отамана обурило нападом на с. Татарку, який провели австрійські солдати для ревізії харчів та соломи: «обурені цим мешканці зібралися на сполох і погрожували австрійцям розправою». В. Мустафін «висловлював побоювання з приводу хвилювання серед населення» з причини того, що генерал Зендлер «поставив австрійську варту при всіх млинах та міських продовольчих лавках. Замість 7 500 пудів зерна необхідного для напівфунтового паяння, населенню видається лише 6 000 пудів»³¹. У серпні 1918 р. в будинку одеського отамана пройшла нарада міністра внутрішніх справ І. Кістяковського з представниками австро-угорського та німецького командування, на якій розглядалася продовольча криза. Представник австро-угорського командування вимагав утворити ревізійний продовольчий орган, посилити охорону порту, яку несли австро-угорські та німецькі військові, вартовими та агентами Державної варті³².

У жовтні 1918 р. Державною вартою на Молдаванці було «затримано 6 злодіїв (трьох з них вбито у перестрілці) з «отаманом Ленським, що вбив офіцера поліцейського, поранив 2 вартових»³³. Філери варті фіксували в Одесі знаходження осіб «за своїм характером досить знайомих населенню Одеси по січневих і лютневих днях» – іншими словами до Одеси «просочилися» більшовицькі, лівосерівські й анархістські активісти. З серпня 1918 р. в Одесі офіційно діяло генеральне консульство РСФФР, на чолі з М. Беком, що стало центром шпигунства та гуртування «п'ятої колони». За готелем, де жив консул, був встановлений нагляд Освідомчого відділу варті, але В. Мустафін «не маючи інструкції, був позбавлений можливості ліквідувати консульство, припинити агітацію»³⁴. Наприкінці жовтня 1918 р. в Одесі було заарештовано консула, бл. 200 «червоних дипломатів» і радянських підданих було вислано з Одеси до радянської Росії.

У листопаді 1918 р. Україна повстала проти гетьмана. Німеччина та Австро-Угорщина, програвши у Першій світовій війні, капітулювали перед країнами Антанти та поспіхом виводили свої війська з України. Ці події привели до того, що гетьман оголосив одеську отаманію «у стані надзвичайної охорони з наданням міському отаману додаткових повноважень». В. Мустафін розпускає Одеську міську думу, забороняє по місту будь-які збори, видає наказ, в якому погрожував трьома місяцями в'язниці за підбурення робітників і

³⁰ Архів УСБ України по Одеській обл. Спр. 10349-п. Арк. 9-14, 45; Спр. 10203-п; Савченко В. Політичні уподобання професора М. Слабченка // Чорноморська минувшина (Одеса). 2017. № 12. С. 114-115.

³¹ Архів Української Народної Республіки... С. 45.

³² Україна: хроніка XX століття. Рік 1918: Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 294.

³³ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 132. 18 жовтня.

³⁴ Шишко О.Г. Вказ. пр. С. 37.

студентів до страйків³⁵. Отаман наказав провести «реєстрацію всіх бувших офіцерів», що ухилилися від призову до армії³⁶. За наказом В. Мустафіна було заарештовано «кілька десятків головних Одеської Думи після повальних обшуків», в тому числі колишнього одеського голову М. Брайкевича. В. Мустафін «не догодив міському управлінню та робітникам... заарештовував і робітників для припинення мітинго-страйкового руху; дружини цих робітників скаржилися на погане поводження з їхніми чоловіками в поліцейських дільницях... Відрізана від Гетьмана в Києві, одеська адміністрація є самодостатньою – нікому її контролювати, нікому зміщувати»³⁷.

В. Мустафін наказав Державній варті проводити обшуки на всіх шляхах з Одеси для конфіскації зброї, яку активно розпродавали одеситам деморалізовані військові вже неіснуючої Австро-Угорської імперії. Чисельні нальоти було скоєно на австрійські та німецькі військові склади. Атмосферу того часу в Одесі передають сучасники: «...наш кінний поліцейський гнав двох австрійських солдатів, завдаючи їм удари шашкою плашмя по спині. Порядок підтримується, головним чином, офіцерськими дружинами»³⁸. Міським отаманом було посилено охорону в'язниці та порту, закриті «третерозрядні готелі, закусокні та кафе», обмежувалася торгівля, заборонено «продаж кокаїну у кав'ярнях і ресторанах». Але це не допомагало. По місту проходили збройні пограбування складів, заводів, контор, сутички Державної варті та бандитських зграй.

У листопаді 1918 р. в Одесі начальник Дальницького району Державної варті полковник К. Дістерло створив офіцерську «Добровольчу дружину» для охорони державного ладу, але кадрів не вистачало, бо вербувальний центр Добровольчої армії відправляв місцевих офіцерів до армії Денікіна³⁹. Для «утримання спокою» у місті було відтворено єврейську дружину, з'явилася українська та польська охоронні дружини, що повинні були посилити Державну варту. 26 листопада на одеському рейді з'явився перший міноносець Антанти, а 2 грудня гетьман призначив командиром Одеського корпусу генерала В. Біскупського, який через кілька днів запропонував В. Мустафіну «піти у відставку». Проти В. Мустафіна, рахуючи його «германофільство» та «реакційність», виступив представник Франції в Одесі Е. Ено⁴⁰. 4 грудня В. Мустафін подав у відставку залишивши владу т.в.о. градоначальнику М. Богдановичу⁴¹.

Частини Директорії УНР на чолі з комісаром Херсонщини І. Луценко підійшли до Одеси, у той же час в одеському порту почала висадку французька дивізія. Тоді ж з'ясувалося, що одеську отаманію захищати немає кому, 3-й корпус гетьманців існував тільки на папері і мав офіцерські кадри (складав приблизно 1300 багнетів). 10 грудня М. Богданович пропонує вартовим Державної варті та 150 дружинникам (студентської, української, єврейської дружин, що вже несли охоронну службу по місту) провести операцію «по наведенню порядку» у Біляївці, але до каральної акції вже ніхто не пристав...

³⁵ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 160. 8 листопада.

³⁶ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 168. 25 листопада.

³⁷ Маргулієс М. Дневник 1918-1919...

³⁸ Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций... С. 103.

³⁹ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 159. 7 листопада.

⁴⁰ Маргулієс М. Дневник 1918-1919...

⁴¹ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 170. 3 грудня; 1918. № 172. 5 грудня; 1918. № 174. 9 грудня.

а у відставку пішов сам М. Богданович. Фактично влада перейшла до рук генерала В. Бескупського, вартою став керувати О. Горностаєв⁴². Але варта вже не контролювала місто, як писав тоді М. Моргулієс: «Місто зараз можуть взяти 10 баб з ринку, озброєних мітлами»⁴³.

11 грудня В. Біскупський, у присутності членів міської думи, підписав угоду про здачу міста військам Директорії УНР⁴⁴. Гетьманський корпус капітулював: частина солдатів і офіцерів перейшла до повсталих, частина розбіглася. Анархісти захопили Бульварну дільницю Державної варти та міську тюрму, на волі опинилося близько 700 ув'язнених, переважно карні злочинці. 12 грудня частини Директорії УНР зайняли всі міські інституції, влада в Одесі перейшла до Губернського старости (коменданта) І. Луценка та комісара міста (інколи він розглядався як міський голова Одеси) А. Роццахівського⁴⁵, який проголосив в Одесі «стан облоги» та взяв під контроль структури Державної варти, українську, єврейську та студентську дружини. 12 грудня у своєму наказі комісар А. Роццахівський призначив «замість інспектора варти Горностаєва т.в.о. нач. 1-го відділення варти Савицького», наказав всім службовцям Державної варти «залишатися на своїх місцях... ніхто членів варти роззброювати не має права... фальшиві листи з підписом губернського коменданта Луценка з покликом до роззброєння варти – провокація. Особи, які розповсюджують подібні заклики належать затриманню»⁴⁶.

Можна припустити, що між І. Луценком та А. Роццахівським виникло певне непорозуміння з приводу долі службовців варти, яка вирішилась у тому, що Державна варта була перейменована у Народну варту (ком. генерал Савицький). Близько половини вартових залишилися на своїх постах, сотня вартових виходила на охорону громадського спокою. Але спокою так і не було досягнуто.

16-17 грудня 1918 р. на одеських вулицях проходили запеклі бої між частинами Директорії УНР і дружиною офіцерів генерала О. Грішина-Алмазова, яку підтримали польські легіонери. У цій боротьбі Народна варта виявилася «нейтрально-пасивним свідком», за що структури варти були збережені вже за влади «білих» (військовий губернатор О. Грішин-Алмазов, градоначальник В. Марков), генерал Савицький залишився на своїй посаді до кінця 1918 р. (до того часу його підлеглі продовжили зватися «вартою»). 26 грудня штабс-капітан О. Горностаєв знову стає інспектором варти⁴⁷, але це був один з останніх наказів по «варті», яка вже на початку 1919 р. була реорганізована у поліцію (поліцмейстер полковник С. Фон дер Ховен).

Одеське отаманство та Державна варта, що були створені за аналогами

⁴² ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 175. 10 грудня; 1918. № 178. 13 грудня.

⁴³ *Моргулієс М.* Дневник 1918-1919...

⁴⁴ Одесский листок (Одесса). 1918. 13 декабря.

⁴⁵ А. Роццахівський на початку 1918 р. був начальником цивільного відділу комісаріату Півдня України, членом одеського «Комітету 10», у квітні 1918 р. – комісаром освіти Херсонщини, пропонувався на місце комісара Одеси, член УНС Одеси, з 1 жовтня 1918 р. – директор української державної гімназії імені І. Франка (*Вінцовський Т.* Антон Роццахівський – освітянин, урядовець, політик // У пошуках гармонії... Наукова збірка до 50-річчя професора В.М. Хмарського. Одеса: ТЕС, 2017. С. 214-230).

⁴⁶ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 178. 13 грудня.

⁴⁷ ДАОО (бібліотека). Накази по Державній варті. 1918. № 183. 23 грудня; 1918. № 184. 24 грудня; 1918. № 186. 26 грудня.

градоначальництва колишньої Російської імперії та Департаменту поліції Російської імперії, як структура нагляду та примусу з функціями державної безпеки й охорони правопорядку. Державна варта успадкувала від попередньої структури традиції та керівні кадри, технології боротьби з політичними опонентами. Фактично одеський отаман, за допомогою Державної варти, здійснював широкі репресії, у тому числі проти міського самоуправління та українського руху, які були переважно соціалістичними та цуралися співпраці з гетьманським режимом. У одеського отамана була відсутня соціальна база (крім реакційно налаштованих представників дореволюційної бюрократії, поліції, військових), що привело до його фактичного «самознищення».

Історія місцевих владних структур гетьманського режиму яскраво підтверджує ту тезу, що гетьман проводив консервативну політику відновлення старих імперських інститутів зі «старими» кадрами під новим прапором, що залишився йому з часів Української революції. Можна стверджувати, що гетьманська влада, особливо на Півдні України, зробила більше шкоди для формування української державності ніж добра, бо під прапором української революції вона душила саму революцію, а українською мовою видавалися накази, що перетворили українське державотворення в «оперетку» про «царських генералів в козацьких жупанах».

Viktor Savchenko

«Odesa Otamanship» in the orders of the State Guard of the Odesa city leadership- Otamanship (May–December 1918)

Abstract: The article examines the Odesa episode of the history of the Ukrainian State of Hetman Skoropadskyi – «Odesa Otamanstvo». The sources of the local police authorities, which were formed under the name «Orders of the State Guard of the City of Odesa», seek to shed light on the socio-political essence of the Hetman State. Special attention is paid to the confrontation between the Ukrainian socialists and the hetman power, between Odesa «democracy»; and the authoritarianism of the Odesa otaman. The Odesa Otamanship, as an institution with extraordinary powers, was formed on the model of the city chiefs of the times of the Russian Empire, the State Guard (being under the otaman) copied the structure and traditions of the police institutions of the empire, including its political police functions. In fact, the Odesa otaman, with the help of the State Guard, carried out extensive repression, including against the self-government of the city and the Ukrainian movement, which were mainly socialist and avoided cooperation with the hetman regime. The power of the Odesa otaman did not have a broad social base, the power structures, trying to force the population to accept the hetmans course to curtail the Ukrainian revolution, abused prohibitions and repressions, which led to the actual «destruction» of the hetmans power in Odesa.

Keywords: Odesa, hetman, city chieftain, State Guard, police, self-government, Ukrainian socialists, commissars, mayor